

О. В. РУМ'ЯНЦЕВ

РОЛЬ І ПРИЗНАЧЕННЯ ВОЛОСНОГО СУДУ ЗА РЕФОРМОЮ 19 ЛЮТОГО 1861 Р.

Досліджено причини запровадження в Російській імперії в ході селянської реформи 1861 р. волосного суду в системі сільського громадського управління: його тимчасовий, перехідний характер, обмеження юрисдикції селянами однієї волості, керівництво звичаями при розгляді справ.

Explored reasons of introduction in the Russian empire during peasant reform in 1861 volost's court in the rural public control system: his temporal, transitional character, limitation of jurisdiction by the peasants of one volost, guidance by consuetudes at taking shippings.

Ключові слова: селянська реформа, волосні суди, причини їх запровадження.

Волосний суд, утворений селянською реформою 1861 р., став вельми своєрідною установою в Російській імперії. Входячи в систему органів селянського громадського управління, він був покликаний виконувати саме судові функції, тобто розглядати незначні провини й суперечки винятково в селянському середовищі на основі звичаєвого селянського права. Формально цей суд не входив до судової системи, але під його юрисдикцією перебували мільйони селян, причому з досить істотних для них питань.

Створений як тимчасова, перехідна установа, волосний суд проіснував понад п'ятдесят років і зазнав серйозної реорганізації в 1889 і 1912 рр., що, однак, не зачепило його основ.

Правова регламентація, практична організація й діяльність волосного суду активно обговорювалися в науковій юридичній літературі у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема в роботах В. Волжина, М. Зарудного, П. Керімова, Б. Кистяковського, А. Леонтьєва, П. Оршанського, Н. Рудіна, П. Скоробогатого, П. Чубинського, К. Шинко та ін. При цьому волосний суд як установа оцінювався науковцями по-різному і мав як прихильників, так і супротивників. Але протягом останніх майже ста років до розгляду проблем волосного суду практично ніхто з дослідників майже не звертався.

Метою даної статті є виявлення ролі, що відводилася волосному суду при його створенні. Це допоможе зрозуміти конкретні проблеми організації та діяльності цього суду, в тому числі й в українських губерніях Російської імперії, де волосні суди активно працювали.

Селянська реформа 19 лютого 1861 р., ліквідувавши кріпосне право в Росії, сприяла правовій відокремленості селян як стану. У системі місцевого управління селянство являло собою в повному значенні цього слова “державу в державі”. Станова організація їх “самоврядування” у багатьох рисах була повною протилежністю ідеї дійсного самоврядування. Вона була замкненою й ретельно ізольованою від інших соціальних верств населення, підпорядковувалася цілій організації спеціального селянського начальства, наділеного правом втручатися в усі ланки діяльності органів самоврядування й опікуватися ними. Організація селянського самоврядування суперечила вимогам нормального державного ладу, ідеї цивільної рівноправності й дійсним потребам самого селянства.

Але, мабуть, головна особливість правового становища звільнених реформою 1861 р. селян полягала в їхній відокремленості в судовому відношенні.

Майже в усіх провинах, передбачених Статутом про покарання, і в переважній частині цивільних суперечок, що виникали в селянському середовищі, селяни підпорядковувалися особливому суду – суду волосному, що входив у систему селянського громадського управління. І тільки у разі скоєння серйозних злочинів або участі у великих цивільних суперечках селяни були підсудні загальним судовим установам.

Таким чином, волосний суд став виразником ідеї становості й одним із найважливіших інструментів, що підтримував селянську відокремленість, а, отже, його існування суперечило основному принципу буржуазного права – рівності всіх громадян перед законом, оскільки останнє означало й рівність громадян перед судом, який може й повинен забезпечити рівний захист проти порушень закону. А рівний захист може бути забезпечений тільки рівним для всіх судом. Із цих позицій існування волосного суду заслуговує негативної оцінки.

Але, з іншого боку, ідея судової автономії селян, покладена в основу створення волосного суду, бачилася його засновниками в тих конкретних історичних умовах трохи інакше. Формування суду не з чиновників, а з представників селян, що вільно обиралися самими ж селянами, були близькі до них, знали побутові умови населення даної місцевості, його правові поняття й звичаї – ось ті сторони в організації волосного суду, які можна оцінити позитивно.

Очевидно, що при оцінці ролі й призначення волосного суду ми маємо справу з явищем складним, своєрідним і суперечливим, до якого не можна підходити з готовими мірками.

Для формування повного й об'єктивного уявлення про призначення волосного суду слід з'ясувати мотиви його заснування й виділити в них прогресивні, демократичні елементи й відмежувати пережитки кріпосництва й прояви реакції.

Насамперед це стосується джерел волосного суду й наступності в його організації з попередніми судовими установами. У науковій юридичній літературі в питанні про джерела волосного суду склалися дві

точки зору. Перша зводиться до того, що дослідники волосного суду (М. Зарудний, Б. Кистяківський, П. Чубинський) бачать у ньому реалізацію принципу місцевого самоврядування в судовому відношенні й проводять паралель між волосними судами, створеними Положенням 1861 р., і місцевими судами, які існували на Русі ще в князівський період. Зазначені автори знаходять ці засади й у наступному періоді, зокрема в реформах Івана Грозного, за якого губними грамотами населенню надавалося право широкої участі у відправленні правосуддя.

І, навпаки, П. Керімов і А. Леонтьєв вважають, що відмітною рисою устрою волосного суду є його становість і не бачать наступності в організації волосного суду з попередньою історією судоустрою, вони визнають його установою, що була вперше створена графом Кисельовим для державних селян у 1838 р., а потім селянською реформою 1861 р. у трохи зміненому вигляді заснована для селян, що вийшли з кріпосної залежності.

Оцінюючи роль і призначення волосного суду, слід насамперед пам'ятати, що він являє собою установу, яка поєднала в собі три досить різних, але однаково важливих для розуміння його суті засад: становості, судової автономії селян даного регіону й керівництво в судових рішеннях звичайним селянським правом. Ці три особливості різною мірою комбінувалися в Положеннях про волосний суд 1861, 1889, 1912 рр. і відрізняють його від місцевих судів, що існували в Росії до 1838 р. Тому про історичну наступність волосного суду й місцевих судів минулого говорити не доводиться. Аргументи на користь цього висновку зводяться до такого.

У князівський і московський періоди не було поділу населення на стани, а тому станових судів у ті часи бути не могло. Селянство підпорядковувалося тим же судовим установам і тим же нормам права, які існували й для всіх інших підданих. Законодавчі пам'ятки того періоду – Руська Правда, Литовські статuti, Судебники, Уложення царя Олексія Михайловича – були однаково обов'язковими для всього населення, в тому числі й для селян.

Немає підстав визнати наступність між волосним судом і судовими установами, створеними Катериною II. Нижні й верхні розправи були, щоправда, засновані станами, яким були підвідомчі всі “вільні сільські обивателі”, але це були суди урядові – далекі від принципу судової автономії населення, вони керувалися тими ж нормам права, що і всі інші урядові суди.

Не можна вивести історичну наступність волосного суду й із судових установ, створених наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. Так, указами від 17 лютого, 5 й 18 березня 1764 р., 5 березня 1774 р. селянам різних станів надавалося право “у маловажних суперечках і розправах” судитися “на словах” через своїх виборних. Найважливішим у цьому плані став закон 1787 р., яким у казенних селищах Катеринославського намісництва запроваджувалися своєрідні судові установи в особі “сільських розбирачів”. Вони не мали примусових судових повноважень і скоріше виступали установами замирення. У власному розумінні слова вони не можуть бути названі судовими органами, а тому в них не можна бачити установ, що поклали початок волосним судам. Мета їхнього створення зводилася до спрощення судової процедури при розгляді дрібних спорів. У законодавстві того часу прямо підкреслювалося: “Дабы за пространым маловажных и легкому суждению подлежащих дел письменным производствам не было напрасного канцелярских дел умножения [5, т. XVI, № 12075]”.

Уперше спеціальний селянський суд був заснований у Росії в 1838 р. реформою графа Кисельова. Він призначався винятково для державних селян у формі сільської й волосної розправ. Причому, державні селяни, що проживали в містах, так звані “вільні сільські обивателі”, були непідвідомчими сільським і волосним розправам. У кожній сільській громаді державних селян, що була значно більшою за сільські громади, встановлені селянською реформою 1861 р. й за своїми розмірами скоріше рівнялася волості згідно з цією реформою, була заснована сільська розправа під головуванням сільського старшини й двох сумлінних селян, обраних сільським сходом строком на три роки. Обрані в сільські старшини й “сумлінні” затверджувалися Палатою державного майна. Суду сільської розправи були підсудні тільки державні селяни даної сільської громади. Виняток робився тільки для кримінальних провин, скоєних державними селянами інших громад, в межах даної громади.

Кримінальна юрисдикція сільської розправи обмежувалася незначними провинами, передбаченими Сільським судовим статутом. Цивільна – позовами про нерухоме майно, які не ґрунтувалися на кріпосному акті вартістю до 15 рублів. Позови до 5 рублів вирішувалися сільською розправою остаточно, а інші могли бути оскаржені у волосну розправу. У примирливому порядку, тобто у разі згоди сторін, сільська розправа могла вирішувати спори між державними селянами без обмеження вартості позову.

Волосна розправа засновувалася в кожній волості й складалася з волосного голови та двох сумлінних селян, обраних волосним сходом з наступним затвердженням Палатою державного майна.

Волосній розправі були підвідомчі всі скарги на рішення сільських розправ даної волості.

Про те, що сільські й волосні розправи зобов'язані у своїй діяльності керуватися звичаями, в законі ніяких вказівок не містилося. Навпаки, при розгляді кримінальних справ розправам ставилося в обов'язок керуватися Сільським судовим статутом, що являв собою достатньо розроблений кримінальний кодекс. Відносно цивільних справ обов'язок розправ керуватися Цивільним законом не передбачався. У законі 1838 р. містилася лише загальна фраза про необхідність вирішувати справи “по суцїей справедливости”. Але слід погодитися з думкою про те, що на практиці сільські й волосні розправи, безсумнівно, керувалися звичаями [4, с. 110].

Заснований на цих засадах суд для державних селян був, звичайно, судом становим. Однак при цьому слід пам'ятати, що у ті часи все населення Росії вже ділилося на стани, кожний з яких користувався власним судом. Селянський суд мав свої переваги: по-перше, він складався з виборних представників самих селян, а, по-друге, маючи незначну підсудність, він не виключав селян із підсудності загальних судів за цінними

позовами, серйозними провинками та злочинами.

До самої реформи 1861 р. селянський суд на зазначених підставах існував для всіх розрядів державних селян, що проживали в сільській місцевості. Саме ця модель стала відправною точкою при створенні волосних судів для селян, що вийшли з кріпосної залежності.

Оцінюючи роль і значення волосного суду, слід пам'ятати, що законодавство стосовно нього мало тимчасовий, перехідний характер. Тимчасовий характер випливав із того, що селянська реформа стала першою в низці реформувань різних сфер суспільно-політичного життя, що здійснювалося понад 20 років, і передбачити всі нюанси стикування селянського громадського управління з іншими сферами державного управління було просто неможливо. Перехідний характер волосного суду полягав у тому, що цей суд мав виконувати двоєдине завдання: з одного боку, зберегти колишній адміністративний устрій, у тому числі судовий, і правопорядок у селянському середовищі, а з іншого – сприяти пристосуванню багатомільйонної маси селян до нових правових реалій життя.

Голова редакційної комісії із селянської справи граф Я. Ростовцев ще на початку її роботи прямо заявляв, що “главная цель ... есть прекращение крепостного состояния ... и что к постепенному достижению этой цели должны послужить подробные правила для переходного периода [4, с. 114]”.

Волосний суд за реформи 1861 р. істотно відрізнявся від місцевого народного суду попередніх періодів і судових установ, створених пізніше судовою реформою 1864 р.: по-перше, своєю становістю, по-друге – повним пануванням у ньому неписаного, звичаєвого селянського права. Ці дві особливості стали засадами, на яких ґрунтувалися всі положення про волосний суд. Вони мали глибоке історичне коріння. Річ у тім, що починаючи з другої половини XVIII ст., селянство стрімко трансформувалося в тягловий стан, який усе більше ізолювався від безпосереднього впливу держави. Розвиток кріпосного права і створений реформами Катерини II становий устрій, на чолі якого стояло дворянство, остаточно відсторонили селянську масу від держави. Не для селян видавалися цивільні закони, не для них встановлювалися й реформувалися судові заклади. У цьому зв'язку професор Блок писав: “Многие “общие” законодательные постановления, наполняющие собой обширные сборники, никогда не распространялись на массу населения и не могли вытеснить действовавшего у крестьян обычного права, которое получило в России особенно широкое фактическое значение, а отчасти и юридическое признание [1, с. 78]”.

Величезна маса селянства, підлегла владі поміщиків, лише за їхнім посередництвом стикалася з державою. Природно, що за таких умов взаємовідносини селян, які користувалися й за кріпосного права певною автономією в межах сільської громади, унормовувалися винятково звичаєвим правом. Цим же правом керувалися й селяни удільних селищ, розділених у 1797 р. на волості, судові повноваження в яких було надано волосному голові.

Зі скасуванням кріпосного права ситуація мала б змінитися. Але сталося навпаки: саме в селянській реформі 1861 р. набули продовження й розвиток ті засади селянського судоустрою, які склалися за кріпосного права і мали бути скасовані з його відміною.

Положення 19 лютого 1861 р. стало актом знищення станових твердинь, на яких ґрунтувалося безправ'я селянських мас. Але водночас за селянами не було визнано в повному обсязі загальні цивільні права, оскільки їм не надавалося можливості, як іншим підданам, керуватися у своїх учинках визначеннями, всім відомими писаними законами й загальними судовими установами.

Зрозуміло, що ця проблема не могла бути вирішена одночасно зі скасуванням кріпосного права, насамперед з економічних міркувань, оскільки на реалізацію наданої реформою можливості придбання селянами землі у власність необхідно було багато часу для їхнього закріплення як власників. Здійснити це було можливо лише за допомогою укладання угоди з поміщиком, а до цього часу селяни фактично перебували в залежному “тимчасово зобов'язаному стані”. Крім того, укладачі Положення добре усвідомлювали, що до звільненої маси селянства незастосовні ті закони, які склалися винятково для служилого стану й ніколи не відповідали умовам селянського життя. Нарешті, вони усвідомлювали, що правові поняття і звичаї селян мало досліджені. Звідси виникала дилема – або створити для “народу” особливе право й підпорядкувати йому селян, або надати останнім право самим розбиратися в суперечках і позовах без втручання з боку держави. Найпростішим виявився другий варіант вирішення цієї дилеми.

Звільнити мільйони селян від послугоування в цивільних правовідносинах писаним правом ще не означало залишити їх без регулюючого впливу права взагалі. Селяни, незважаючи на кріпосне право, зуміли пристосувати до сформованих умов життя особливе звичаєве право, яким вони керувалися у повсякденному житті і яке широко застосовувалося в селянському суді, що функціонував на основі звичаю. Ця обставина й стала вирішальною при наданні селянам права діяти за їхніми звичаями, а нормувати лише склад, спосіб обрання та сферу підсудності для суду, що повинен застосовувати звичаєве право. Даний підхід і знайшов закріплення в селянській реформі 19 лютого 1861 р., зокрема при заснуванні волосного суду.

Зазначені проблеми об'єктивного характеру, закладені в основу організації волосного суду згідно з Положенням 19 лютого 1861 р., певною мірою суперечили принципам, які згодом лягли в основу судової реформи 1864 р.

Звертає на себе увагу прагнення авторів селянської реформи при заснуванні волосного суду повністю відокремити адміністративну владу від судової й створити незалежний від будь-яких сторонніх впливів суд.

Сільські та волосні розправи за законом 1838 р. уявлялися членам редакційної комісії в цьому плані установами, що не відповідають таким вимогам, оскільки головування в них було надане сільському старшині й волосному голові, тобто особам, що мали адміністративні повноваження. Так, у доповіді адміністративного відділення редакційної комісії підкреслювалося, що волосному суду “следует предоставлять большую независимость во всех возможных случаях от внешних административных влияний

[2, т. 3, с. 32]”. Результатом такого підходу стала ст. 104 Загального положення, в якій зазначалося, що “волостной старшина и староста не должны вмешиваться в производство волосного суда и не присутствовать при обсуждении дел [3, с. 62]”.

Не меншу турботу виявляли члени редакційної комісії щодо повної реалізації у волосному суді принципу судової автономії волосних громад. Згідно зі ст. 93 Положення 1861 р., волосні судді обиралися щорічно волосним сходом і ніким не затверджувалися. Звертає на себе увага й кількість суддів – від 4 до 12. Це гарантувало, що виборних суддів ніколи не можна було перетворити на постійних посадових суддів або сільських чиновників. Навпаки, завжди існувала можливість установити між ними черговість з метою постійної зміни складу судової присутності.

Редакційна комісія дійшла висновку про необхідність зробити волосний суд єдиною інстанцією для розгляду справ по суті. Відмову від двох інстанцій в організації волосного суду блискуче аргументував голова редакційної комісії граф Я. Ростовцев на засіданні 30 травня 1859 р.: “Должен ли крестьянский суд быть судом безапелляционным, или не должен ли он быть подчинен в известных размерах обжалованию недовольною стороною перед мировым судьёй? Может ли мировой или всякий иной гражданский суд, обязанный руководствоваться исключительно постановлением свода законов, решать на основании общих государственных законов жалобы, опровергающие решения, основанные на обычном крестьянском праве? [2, т. 1, с. 61]”. Тут друге запитання містить відповідь на перше.

У Положенні про волосний суд 1861 р. йому було надане огидне повноваження – тілесні покарання селян різками. Це стало підставою для відокремлення селянства від інших станів і призвело до збільшення кількості противників волосного суду в суспільстві. У редакційній комісії також було багато противників цього покарання. Ще 3 вересня 1858 р. її голова граф Я. Ростовцев у листі Імператорові Олександрові II писав: “Относительно наказаний осмелюсь еще приговорить, что во всяком случае о наказаниях телесных не следует упоминать вовсе, это было бы пятном настоящего законодательства, законодательства об освобождении [4, с. 120]”.

Таку ж позицію займав і член комісії Соловйов, який, зокрема, зазначав: “не заявить ли нам, что мы желаем отмены телесных наказаний, на том основании, что при распространении образованности и умягчении нравов, по уничтожении крепостного права эти наказания нравственной цели достигнуть не могут, что они унижают природу человека [Там само, с. 121]”.

Погоджуючись з такою пропозицією, більшість членів комісії, на жаль, визнали, що остаточне розв’язання цього питання, яке стосується й неселянського населення, виходить за рамки їхніх повноважень і повинне бути вирішене урядом незалежно від селянської реформи.

Таким чином, скасування кріпосного права привело до суттєвої перебудови селянського самоврядування і, зокрема, створення в її межах своєрідної судової установи – волосного суду, який був покликаний забезпечувати правопорядок в селянському середовищі шляхом розгляду дрібних кримінальних провин і позовів, спираючись на звичаєве селянське право.

Література:

1. *Блокъ*. Политическая литература в России о России. – Варшава, 1878.
2. Второе издание материалов Редакционной комиссии для составления Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. – СПб, 1860.
3. Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов / [сост. К. А. Софроненко]. – М. : Изд-во юрид. лит., 1954.
4. *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах. – СПб, 1909.
5. Полное Собрание Законов Российской империи. – СПб, 1830.

Надійшла до редколегії 28.08.2009 р.